

SLOVENSTVO, JUGOSLOVANSTVO IN SOCIALIZEM

Ko sem to prebral, sem se zamislil in me je zaskrbelo: zato, ker me je mogel nekdo tako interpretirati (Čosić).

Čosićevo razmišljanje o sodobnem nesodobnem nacionalizmu je kar nankrat in z odločno kretnjo predstavilo pogovor o nacionalnih zadevah, o medrepubliških odnosih, o zvezah med nacionalnimi kulturami v Jugoslaviji iz območja bežnih intervjujev in priložnostnih glos na neprimerno višji nivo. Kljub temu pa moram podati najprej nekaj pojasnil, ki zadevajo v glavnem le Čosića in mene, da bi tako že v naprej preprečili vse nekvalificirane posege ali namigovanja.

Kdor natančno prebere mojo glosu *Oprostite, kako ste rekli*, mora priznati, da nisem Čosiću ničesar podtikal, oziroma, da se sploh nisem ukvarjal predvsem s Čosićem. Hotel sem samo pokazati, kako je iz nekaterih njegovih formulacij možno z razmeroma majhnim naporom izpeljati tudi takšne zaključke, ki jih je treba pri priči ovreči. Vem, da kratek intervju ni najprimernejša oblika za podrobno razlaganje in obširno utemeljevanje, in zato vedno grozi nevarnost, da se obsežne koncepcije v intervjuju sprevržejo v vsiljive in pomanjkljive parole, — in menim, da sem to svoje prepričanje v nekoliko ironičnem uvodu, v tistem delu, ki mu Čosić — prav tako ironično — pravi »literatura«, tudi dovolj jasno povedal. Kljub temu pa sem prepričan, da so nekatere stvari na tem svetu in v naših razmerah pač takšne, da o njih ni mogoče govoriti samo v obliki lakoničnih izjav in da je včasih, če se hočeš izogniti nesporazumov, treba postaviti tudi primerne pridržke. Takšne pridržke bi potrebovala tudi Čosićeve drastična paralela med republikami in zakonom, potrebovale bi jih vse njegove nekoliko pitoreskne misli o ljubosumnosti, o kolektivnem obešanju moških in žensk in o vodikovi bombi.

Zaradi odsotnosti primernih zadržkov je bilo iz Čosićevih intervjujskih izjav možno, sicer ne glede na pravo misel samega Čosića, med drugim izpeljati tudi blodno misel, češ da so republike predvsem v napoto — in zdi se mi, da je kljub vsemu bolje, če sem ta neprijetni posel opravil jaz, kakor pa kdo drug, ki so mu takšni blodni koncepti zares pri srcu. Zato tudi ni res, da sem avtorja Deob »pomešal« z unitarističnimi, jugoslovenarskimi dvoglavimi vampirji; oziroma: pomešal sem ga samo v takšni smeri, v kolikor Dobrica Čosić žal ni samo moj sodobnik, marveč je prav tako tudi sodobnik teh vampirjev, proti katerim se morava pač oba boriti, čeprav si jih nisva ne on in ne jaz sama izbrala za svoje sodobnike. Skratka: kljub temu, da sem se ob koncu glose skliceval na Čosićevo izjavo o »šibanju«, pa moja glosa samemu Čosiću ni hotela očitati centralizma in unitarizma in moja »lekcija« o republikah je bila namenjena predvsem tistim, ki bi hoteli Čosićeve izjave uporabljati tako, kakor ni vseh ne Čosiću in ne meni.

Vendar mislim, da zdaj ne gre ne za Čosića in ne za mene, ne za njegov intervju in ne za mojo glosu. Zato je tudi nepotrebno, da bi drug o drugem naštevala funkcije, ki jih imava, in si preko tiska pošiljala komplimente o vlogi, ki jo opravljava. Tudi ne gre za to, da bi si razlagala, v kakšni meri sva drug drugega pravilno ali nepravilno razumela. Pred menoj je zdaj obsežni Čosićev članek, on, Dobrica Čosić, pa lahko prebere pričujoče razmišljanje — in tako si drug o drugem ustvariva lahko razmeroma jasno predstavo.

Pa še to: Čosićev odgovor na mojo gloslo je poln čustvenega zanosa in je ponekod, zlasti pri nekaterih ocenah konkretnih pojavov, izredno drastičen in celo apodiktično nepreklicen. Prav se mi zdi, da bo pričujoče razmišljanje drugačno. Prepričan sem namreč, da je treba vsa ta vprašanja pregledati mirno, brez naglice in brez nestrpnosti, zlasti pa z jasno zavestjo, da gre za skupno reševanje skupnih problemov, da gre za opredelitev skupne poti ne pa za določanje in opisovanje križišč in razpotij. In skušnja kaže, da apodiktičnost, čustvena zagnanost in drastičnost v takšnih primerih ne morejo učinkovati zelo vzpodbudno. Tako bosta značaj in metoda pričujočega sestavka drugačna. Seveda bo zaradi tega moj prispevek manj dramatičen in manj barvit in za tiste, ki jim je drastična prisposoba že dovolj učinkovit argument, tudi manj prepričljiv, zlasti pa manj privlačen. Spričo takšnih namenov in trdnih sklepov upam, da me nekatere Čosićeve preveč temperamentne in enosmerne interpretacije, da me nekatere njegove preveč čustvene reakcije ter premalo kontrolirane vizije ne bodo zapeljale v podrobno polemično analizo.

Ko pregledujem to, kar je Čosićev članek nenadoma aktualiziral, moram najprej reči, da se vprašanja, o katerih govori, tako po svojem pomenu, kakor tudi po svojem značaju med seboj močno razlikujejo. Na eni strani so to zadeve, ki imajo čisto konkretno aktualen, praktičen pomen in značaj; na drugi strani pa so tu problemi, ki segajo v območje načel in ki so torej v neposredni zvezi z nekaterimi temeljnimi postulati marksistične misli in z nekaterimi osrednjimi dognanji marksistične znanosti.

Pričujoči sestavek nima namena posegati na vsa tista področja, kamor nas usmerja Čosićev odgovor, in tudi ni zasnovan kot podroben pretres vseh Čosićevih tez in predlogov. Tako torej ne gre za pravo polemiko, pač pa za razgovor, ki mi nudi priložnost, da posebej spregovorim samo o nekaterih, po mojem prepričanju zelo važnih dejstvih, samo o nekaterih, po mojem mnenju bistvenih načelnih pogledih in tako po svoje prispevam k čimbolj popolni diagnozi konkretnih razmer, možnosti in orientacij. Zaradi tega bo treba opredeliti tudi nekatera takšna stališča, ki niso v neposredni zvezi s Čosićevimi besedami in čeprav so morda v njegovih trditvah že implicite zajeta. Hkrati moram dodati, da se mi zdi marsikaj od tega, kar nam je Čosićev članek priklical v zavest kot nekaj nerešenega, v resnici takšno, da ima danes sicer res značaj perečega problema, a je teoretično že povsem dognano in je torej ta nerešenost z ozirom na teorijo nekaj čisto naključnega. Spričo vsega tega se mi zdi, da je morda še najbolj razumno, če opozorim najprej na nekatera načelna stališča, ki nas edina morejo obvarovati, da sredi množice konkretnih težav in praktičnih vprašanj ne zaidemo na stranpota in ne izgubimo jasnega pregleda.

I

Danes v resnici ni antagonizma med nacionalnimi in socialističnimi interesi. Vzburjanje takega antagonizma nujno vodi v nacionalizem ali razredno sektaštvo. Če nacionalne zavesti v Jugoslaviji ne preveva in če ji ne daje smisla socialistična zavest, je ta nacionalistična in pod našimi družbenimi pogoji v bistvu drobnoburžoazna (Čosić).

Nobenega smisla ne bi imelo, ko bi na začetku ponavljal dovolj znane marksistične definicije naroda in ko bi podrobno opisoval marksistično analizo nastanka narodov in narodne zavesti. Vendar je po vsem videzu važno po-

udariti naslednje: narod je sicer res zgodovinska kategorija in je nastala v določeni epohi kapitalizma, tako da ga smemo proglasiti za posebno obliko v razvoju buržoazne družbe. Kljub temu pa narod ni ne kapitalistična in ne buržoazna kategorija in ne preneha eksistirati v trenutku, ko sta kapitalizem in buržoazija zgodovinsko likvidirana. Narod in narodnost sta dve kategoriji, ki bivata, se razvijata pa tudi nastajata še potem, ko ni več ne kapitalizma in ne buržoazije. To seveda ne pomeni, da mi je narod neka večnostna od razvoja nedotakljiva kategorija. Naj v zvezi s tem omenim, kako se Kardelj v uvodu k drugi izdaji *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja* upira Stalinovi tezi o »kapitalističnih« in »socialističnih« narodih in kako poudarja, da je narod »specifična manifestacija družbenega življenja«. Narod in narodnost sta tedaj v določenem smislu nadrazredni ali vsaj izvenrazredni kategoriji. Zaradi tega ni težko razumeti, da predstavlja narodnost bistveni konstitutivni element človekove osebnosti, predstavlja v določenem smislu osnovo njegove eksistence, izhodišče za njegovo komunikacijo s svetom. Okrniti nacionalnost pomeni tedaj okrniti človekovo osebnost, pomeni ogražati njegovo existenco. Dоследno in vsestransko priznavanje naroda in narodnosti je tedaj samo priznavanje celotnosti človekove osebnosti, je tedaj samo vprašanje resnične demokracije in resnične svobode. Pri vprašanju naroda in narodnosti ni mogoče biti le bolj ali manj uvideven, bolj ali manj blagohoten, dejstvo, ki mu pravimo narod, je mogoče priznati samo v vsem njegovem obsegu, totalno; tu ne more biti nobenega mešetarjenja in sleherni omahovanje ali polovičarstvo sta samo izraz in posledica nedemokratičnosti in nesvobode. Da torej ne bo pomote: resnično demokratična, svobodoljubna, humanistična in socialistična je samo tista miselnost, ki med svoje nepogrešljive postulate prišteva tudi absolutno priznavanje naroda v vsem njegovem prirodnem obsegu, in ki se je za to pripravljena tudi boriti ter brez zadržkov pomagati slehernemu narodu do njegovih pravic, do vseh možnosti za res vsestranski razvoj.

Ker je tako, je naravno, da se nekateri narodi polno razvijajo šele v socializmu, oziroma da šele v socializmu doživijo svojo vsestransko afirmacijo, se pravi šele na takšnem prostoru in v takšnem času, kjer so ukinjene vse oblike zatiranja in izkoriščanja. Proces razvijanja in uveljavljanja narodov je tedaj v določenih zgodovinskih pogojih tudi proces demokratizacije, proces osvobajanja človeka. Zato je naravno, da sproža socializem poleg drugih splošno znanih dogajanj in tokov tudi razvijanje, utrjevanje in primerno preoblikovanje nacionalne zavesti, čeprav pride ob tem, kakor opozarja Čosić, do raznih romantičnih pretiravanj. Kljub temu pa je očitno, da med nacionalno zavestjo in socialistično miselnostjo ni nikakršnega apriornega nasprotja, kakor tudi ni nobenega apriornega nasprotja med narodom in socialistično družbo. Dokler je nacionalna zavest samo zavest o nacionalni pripadnosti in veže človeka na tiste vire njegove osebnosti in njegove ustvarjalnosti, ki so mu tako rekoč a priori dani, ne more v ničemer prizadejati niti socializma niti splošne socialistične perspektive. Zaradi tega ne morem povsem pristati na naslednjo Čosićevo misel: »U Jugoslaviji nacionalna svest ako nije prožeta i socialističkom svešču, ona je nacionalistička, i u našim društvenim uslovima, u suštini sitno — buržoaska«. Mislim, da je treba reči drugače: tista zavest, ki ni nič drugega kot samo nacionalna zavest, je v naših razmerah lahko predvsem oblika manj razvite zavesti in nikakor ni nujno, da je samo izraz drobne buržoazije in torej ideološka oblika premagane druž-

bene plasti. Čisto in samo nacionalna zavest ima res majhen akcijski radij, vendar ji ni mogoče dajati kar a priori ideološko in sociološko tako poudarjenih negativnih predznakov, marveč ji je treba pomagati, da premaga svojo omejenost, in pri tem ravnati tako, da ne bi prizadeli njene povsem razumljive občutljivosti. Citirani epiteti lahko položaj predvsem dramatizirajo, in če nič drugega, je očitno, da je treba v primerih, ko najdemo zavest, ki je samo zavest nacionalne pripadnosti, vsakokrat natančno pretehtati, kaj je v resnici na stvari.

Ob vsem tem se mi vsiljuje še ena misel, ki je v zvezi s tistim relativizmom, kakršnega nujno poraja čisti historični aspekt in ki gleda na vse stvari samo v procesu njihovega spreminjanja in v luči njihove nestalnosti ter zaradi tega ni sposoben dojeti pomena, obsega in obveznosti trenutnih oblik bivanja. To je zapleteno vprašanje in v svoji načelni obliki pravzaprav ne sodi v okvir našega razmišljanja. Tu želim opozoriti samo na dejstvo, da govori marksistična teorija, ko razlaga nastanek narodov, tudi o vrsti gospodarskih, geografskih, kulturnih in drugih posebnosti, ki so po svoje omogočile, da so se nekateri splošni procesi uveljavili ravno v obliki konstituiranja narodov. Vendar pa ugotovitve o teh posebnostih in posebnih okoliščinah ne pomenijo, da je narod, potem ko je enkrat že nastal, samo nekakšna gospodarska, geografska ali kulturna posebnost. Z ozirom na vzroke, ki so ga porodili, je narod dejansko njihova negacija, kakor je rastlina negacija zrna, iz katerega je vzklila, če uporabim Engelsovo primeru. Narod torej ni samo rezultat, marveč je hkrati tudi nova kvaliteta. Zaradi tega zahteva vse tiste pravice in išče vse tiste eksistenčne oblike, ki mu pripadajo kot novi kvaliteti, in se ne more zadovoljiti s tistimi pravicami in oblikami, ki bi lahko ustrezale samo posameznim gospodarskim, geografskim in kulturnim posebnostim. Narod ni posebnost.

V tem duhu moramo opazovati tudi razmerje narod — država, oziroma v našem primeru razmerje narod — republika. Jasno je, da tu ne gre samo za nekakšno teritorialno avtonomijo, ne gre samo za priznanje in zaščito nekih posebnosti. Gre za mnogo več. Gre za priznavanje in afirmacijo posebnega organizma, za afirmacijo naroda, kakršna je primerna in ustrezna naravi stvari same.

V Čosićevem odgovoru je v zvezi z mojo mislijo o nedotakljivosti republik padla tudi beseda o nacionalistični mitomaniji. Težka in huda je ta beseda. Če pa hočem biti zvest načelom, ki sem si jih postavil na začetku tega razmišljanja, ne bom iskal formulacij, ki bi bile sposobne zavrnila Čosića tako energično, kakor je njegova beseda težka in huda.

Popolnoma očitno je, da naš končni cilj ni država. Naš cilj je odmiranje države, naš cilj je svobodna družba svobodnih ljudi. Pri tem pa sem mnenja, da je pravi proces odmiranja države tak, da odstranjuje hkrati in enakomerno vse državnopravne oblike in institucije, ne glede na to, kakšno je njihovo mesto v trenutni, ustaljeni ali dogovorjeni splošno-državni hierarhiji. Ta proces »prizadeva« hkrati in z isto silo vse oblike, vse tvorbe in vse instance od najnižje do najvišje. Upam, da je to sleherni demokratični pameti samo po sebi jasno in da ne potrebuje podrobnejšega dokazovanja in konkretnejše razlage.

Hkrati pa se mi tudi zdi, da bo ta proces sčasoma poudaril kategorijo naroda. Čim bolj bodo namreč stopale v ozadje državnopravne kategorije,

tem pomembnejše bodo postajale tiste oblike združevanja, ki so v določenem smislu bolj elementarne. Ravno v tej perspektivi vidim enega izmed najbolj prepričljivih dokazov za tezo, da samo socializem prinaša možnost za vsestranski razvoj naroda in narodnosti ter ustvarja ravno s tem vsestranskim, popolnim in intenzivnim razvojem tudi edino zanesljivo podlago za dejansko ukinitvev nacionalne ozkosti, za tisti kvalitativni preskok, ko bodo narodi sami sebe preseгли.

In tako smo srečno prišli do vprašanja integracije. Integracija — to geslo je danes zelo glasno. Oznanja zelo različne aspiracije in koncepte ter daje priložnost za najraznovrstnejše utopije. Najbrž ni treba posebej govoriti o tistih stvarnih dejstvih, ki kljub vsej razklanosti sveta pričajo o spontanem združevanju in naznanjajo za bodočnost enotno, notranje in zunanje svobodno civilizacijo. Prav tako najbrž ni treba posebej pripovedovati, kako je socializem univerzalističen program in da zato nosi s seboj vizijo enotnega človeštva, vizijo sožitja svobodnih ljudi. Kolikor lahko sodim na podlagi raznih pojavov, so problemi oziroma nejasnosti drugje. Nekateri si namreč predstavljajo ta dolgoročni proces tako, da izgubijo svojo individualnost najprej neke manjše enote in manjši organizmi, ki se vključujejo že sedaj v že obstoječe večje — ne višje — enote in organizme. Ti pa se bodo kasneje vključili v še večje itd. itd. Poznam tudi posebno nacionalno adaptacijo te matematično geometrijske utopije, ki predvideva na primer za Jugoslavijo takšno prvo integracijsko stopnjo, ko se bosta polagoma slovenski in makedonski jezik oziroma narod utopila v srbohrvaški sferi itd. itd.

V resnici pa pot integracije ni pot omejevanja in okrnjevanja posameznih obstoječih manjših enot in organizmov, marveč ravno obratno. Resnična integracija je možna samo tako, da doživijo vsi ti organizmi takšno afirmacijo samega sebe, da se razvijejo in razcveto do takšne mere, ko bodo dokončno izčrpali vse tiste zdrave energije, zaradi katerih danes nujno eksistirajo kot posebni, kot samostojni organizmi, kot posebne, kot samostojne enote. Pot integracije je pot maksimalnega razvoja posameznih organizmov, takšnega razvoja, da bodo ti organizmi sami sebe, po naravni logiki negirali oziroma preseгли.

Zato je pot integracije hkrati tudi boj proti omejevanju in nasilju, je boj za resnično svobodo in popolno enakopravnost vseh enot in organizmov. Zato ni mogoče trditi, da se bodo nekatere enote bolj druge manj integrirale, da bodo nekateri organizmi izgubili svojo individualnost prej in v večji meri, drugi pa kasneje in v manjšem obsegu. Natančno tako je kakor z odmiranjem države. Resnična integracija človeštva bo vse sedaj obstoječe enote enako »prizadela«. In »prizadela« jih bo vse hkrati. Če že govorimo utopično, potem je reči, da ni mogoče pristati na takšno integracijo, ki ne bi obravnavala vseh enot in organizmov hkrati in enakopravno. Zaradi tega je seveda popolnoma nedopustno, da bi v imenu bodoče, še daleč pred nami čakajoče integracije, storili kar koli, kar bi bilo tako ali drugače v skladu s slaboumnim, v bistvu okorelo birokratskim, skrajno nedemokratičnim, geometrično matematičnim računom o združevanju. V razmerah, kakršne so danes, se prava vera v bodočo integracijo človeštva izpričuje predvsem z bojem proti nasilju, z bojem za enakopravnost in za čim popolnejši in čimbolj neoviran razvoj obstoječih enot in organizmov.

Najbrž ne bi bilo odveč, ko bi lahko v tem našem razgovoru obsežneje in tudi nekoliko bolj studiozno spregovorili o splošnem položaju slovenskega naroda, o notranjem ustroju njegove kulture in o najvidnejših prizadevanjih, ki to kulturo opredeljujejo. Spregovoriti in opisati bi bilo treba najrazličnejše položaje, v katere je bil ta narod potisnjen v toku svoje zgodovine, pokazati bi bilo, kako je na te konkretne zgodovinske situacije reagiral, od kod je črpal moči, da se je uspešno upiral vsem pritiskom in se razvil v popoln nacionalni organizem. Še posebej koristno pa bi bilo opisati, kako se vse te zadeve izražajo v današnjih razmerah in kako učinkujejo ter v kakšni meri opredeljujejo položaj, ki ga imata ta narod in ta kultura v sklopu cele Jugoslavije.

Dejstvo je, da nekateri doživljajo Slovence, njihovo kulturo in njihovo nacionalnost kot nekakšno naporno posebnost, ki brez potrebe komplicira položaj in vnaša v splošno sozvočje prvine disharmonije. Od tod očitajoča beseda o hipersenzibilnosti in nesmotrni senzibilizaciji. Še na misel mi ne pride, da bi zagovarjal ali opravičeval to, kar je treba odločno zavreči in od česar se je treba že enkrat dokončno posloviti. Vendar pa naj tu najprej povem, da teza o hipersenzibilnosti ne drži v celoti. Pomisliti je treba, da je bil slovenski narod skozi nešteta desetletja izpostavljen najrazličnejšim raznarodovalnim poskusom, doživel je toliko različnih, grobih pa tudi zelo prefinjenih atentatov na svojo eksistenco, da je lahko spoznal najrazličnejša sredstva za nacionalno zatiranje in zapostavljanje ter doživel tako rekoč najrazličnejše, če že ne vse aspekte nacionalnega vprašanja, zlasti pa se je lahko v njegovi zavesti porodilo spoznanje, kako daljnosežno in kako nenaavadno pomembno je vprašanje nacionalne eksistence, sožitja med narodi in njihove enakopravnosti ter kako so vse te zadeve natančen preizkusni kamen za resnično demokratičnost. Zaradi tega se je izoblikovala takšna koncepcija, ki upošteva vsa možna sredstva zatiranja in vse možne aspekte, izoblikovala se je koncepcija, ki temelji na absolutnem priznavanju naroda in nacionalnosti — in zaradi tega je ta koncepcija takšna, da hitro in natančno reagira na vse, kar ograža narod, kar ni v skladu z demokratičnim principom narodnosti. Stoletja nesvobode in zatiranja so izostrila občutek za vse, kar neposredno in posredno ali pa celo samo v svojih daljnih posledicah takó ali drugače prizadeva nacionalno svobodo, neodvisnost in možnosti vsestranskega razvoja. Če se tedaj včasih zazdi, da ta »hipersenzibilnost« položaj samo komplicira, ni mogoče kar a priori reči, da gre le za privide prevelike občutljivosti, ki ni nič drugega kot samo še folklorna posebnost. In ko ocenjujemo vse te »posebnosti«, ne smemo pozabiti, da na Slovenskem v letih 1941—1945 ideja Jugoslavije, ideja bratstva in enotnosti ni doživela v resnici nobene resnejše krize. Ne bi bili pravični, ko bi pri razlagi tega dejstva ne upoštevali primerno tudi »hipersenzibilnosti«. Morda smem zapisati celo, da se je tudi v posebni strukturi Osvobodilne fronte in v njeni notranji trdnosti ter akcijski učinkovitosti po svoje izražala ravno ta »hipersenzibilnost«, ki je znala po vsem videzu hitro odkrivati pravo pot in prava sredstva.

Razmišljanje o današnjem položaju slovenskega naroda in njegove kulture pa ne more biti popolno, če ne upošteva, da je bil po drugi svetovni vojni pre-

cejšen del slovenskega etničnega ozemlja spet dodeljen Italiji in Avstriji. Dejstvo torej je, da je zgodovina prikrajšala Slovence za tisto, čemur pravimo narodna združitev. Ni mogoče, da bi tukaj opisal vse aspekte tega dejstva in vse boleče in pereče probleme, ki iz njega izvirajo in ki so mnogo težji in mnogo bolj zapleteni, kakor pa se utegne komu zazdeti na prvi pogled. Dejstvo samo pa moramo upoštevati tudi tedaj, ko razmišljamo o že omenjeni relaciji: narod — država, oziroma narod — republika, saj je očitno, da tisto nacionalistično, mitomansko oboževanje države, o čemer tako poudarjeno govori Čosić, nikakor ne more biti v skladu z nekaterimi temeljnimi interesi slovenskega naroda, oziroma z vprašanjem slovenskih narodnih manjšin.

Nesmiselno in nepošteno pa bi bilo, ko bi podcenjevali in zamolčevali to, kar je negativno. »Vsakdo najprej v svoji hiši«, pravi Dobrica Čosić. Če pustim ob strani tiste tendence, ki so se med obema vojnama vezale na veliko-srbsko buržoazijo, potem je treba najprej omeniti tiste koncepcije, ki so sanjale o nekakšni veliki, v bistvu klerikalni Sloveniji, ki naj bi bila vezana na Avstrijo ali Italijo, se združila eventualno s katoliško Hrvaško, sicer pa se enkrat za vselej odtrgala od ostalih jugoslovanskih narodov. Morda se je znameniti Stalinov aranžma 50 : 50 opiral ravno na te načrte, ki so danes, če gledamo stvari z ozirom na njihovo trenutno aktualnost, samo še ideologija slovenske belogardistične emigracije.

Ne morem trditi, da res natanko poznam razpoloženje vse slovenske inteligence. Vendar je treba najprej upoštevati, da je ta inteligenca — seveda razen tiste, ki se je oblikovala in dorasla šele po osvoboditvi — tako rekoč v celoti sodelovala v narodnoosvobodilnem boju in da na belogardistični in kolaboracionistični strani ni bilo niti enega pomembnejšega imena. Slovenska inteligenca se je v boju proti okupatorju, v boju za pravičnejši družbeni red, za dosledno demokratično ureditev nacionalnega vprašanja, za učinkovito zavarovanje lastnega naroda, neposredno angažirala za idejo nove Jugoslavije, za idejo bratstva in enotnosti ter s tem hkrati uspešno razbijala klerikalne načrte — in tega ne more preklicati. Pač pa se mi zdi, da so problemi drugje.

Znano je, da je Slovenija svoje čase predstavljala ugodna tla tudi za najrazličnejše panslavistične in ilirske utopije. Del slovenske inteligence je bil v svojem utopističnem navdušenju večkrat pripravljen zavreči celo lastni jezik — in tudi Levstik je nekoč dejal, da je pripravljen žrtvovati »slovanski ideji vse Slovence do zadnjega cempere«. To so bila dejanja malodušnosti, obupa in panike. Iz spoznanja o lastni maloštevilnosti, pod pritiskom stalne ogroženosti, ob primerjavi lastne kulturne zmogljivosti z drugimi, velikimi kulturami, v brezizhodnih situacijah, se je porajal občutek manjvrednosti, prepričanje o nesmotrnosti in neuspešnosti lastnega početja in lastnega prizadevanja. Poseben dokument vsega tega je renegatsko dejanje Stanka Vraza.

Recidive teh tokov se pojavljajo še danes. Tako lahko na eni strani opozorimo na primere, ko posamezniki popolnoma zapustijo svoje nacionalno območje in iščejo svojo afirmacijo v srbski ali hrvaški sferi, domov pa prihajajo z izrazom vsevednega in prizanesljivega sodnika.

Mnogo bolj pogost je drug pojav. To je strah pred življenjem, beg v svoj lastni ozki krog, strah pred velikimi in močnimi tokovi, ki preplavljajo svet in Jugoslavijo, umik v najbolj skrita in najbolj senčna zatišja, okrnjevanje interesa za vse, kar se dogaja zdaj in tukaj. Tako se iz podedovanega, tradicionalnega občutka manjvrednosti vedno znova obnavlja prepričanje, da

majhna kultura pač ne more posegati v veliko življenje — zlasti pa tega ne more početi intelektualec, ki mu je usojeno, da samo pasivno čaka na odločilne dogodke, predvsem pa na odredbe in ukaze.

Pri kritiki takšnega pasivističnega, malodušnega in neangažiranega, »neodvisnega« vedenja pa ni dovolj, če se sklicujemo samo na nekatere davne vzroke, marveč je treba videti tudi nekatere povsem nove prvine. Omeniti je treba najprej utrujenost, razočaranje in nezaupanje, ki so marsikdaj posledica bolj ali manj težkihkušenj z birokracijo in njenim nedemokratičnim ravnanjem. Spomniti pa se je treba tudi na prizadetost, skepso, previdnost in celo dezorientacijo, kar vse je v nekaterih primerih posledica usodnih in tragičnih pretresov, ki jih je doživela socialistična misel in z njo ves socialistični svet zaradi pragmatističnih deformacij, zaradi licemerskega ravnanja in nasilnih dejanj stalinističnega obdobja. Vsi ti pojavi bi zahtevali globlje analize in obravnavati jih je treba z občutkom za pravo mero, vendar je očitno, da po svoje prispevajo tudi k pasivizmu in se včasih spreminjajo v podporo brezbriznosti in provincializma. Kako nujno je, da bi takšna stališča premagali, je med drugim razvidno iz dejstva, da so brezbriznost, pasivizem in provincializem takšne pozicije, na katere se kaj rad zateka tudi od življenja premagani birokratizem. In tudi v tem premaganem birokratizmu je skrit eden izmed virov sodobnega pasivizma, eden izmed virov sodobne slovenske zaprtosti vase in tistih teženj, ki hočejo »obvarovati« slovensko kulturo pred živimi pobudami, ki prihajajo iz sveta, iz žive resničnosti pa tudi iz drugih jugoslovanskih kulturnih središč.

Nekakšno nasprotje in hkrati dopolnilo manjvrednostnega občutka pa predstavljajo vsa pretenciozna, slovensko samozadovoljna in superiorna stališča. Sklicujejo se deloma na neposredni stik Slovencev z zahodno evropsko kulturo, deloma pa na prosvetno in civilizacijsko razvitost Slovenije ter s prezirom gledajo na vse druge, govorijo o barbarstvu in kadar pade beseda »nerazvitost«, se manifestirajo v izrazu prizanesljivega pomilovanja. Tudi ta stališča se hranijo iz nekaterih čisto sodobnih virov. Za njimi lahko kaj pogosto odkrijemo mitologijo standarda, oboževanje tehnizacije, komercializiranost in druge podobne prvine.

Če pa to superiornost opazujemo, kakor se manifestira na področju kulture, potem ni težko uganiti, da je bistvo vse te samozadovoljnosti izraziti provincializem in njena zahodnoevropska politura je samo videz. Za njeno samozavestjo se v resnici skrivata dezorientacija in ustvarjalna nemoč. Zato se ji še vedno toži, čeprav čisto na tihem, po birokratski zaščitenosti, ljubši ji je kuloarski dogovor kakor pa javno dejanje. Kljub svoji slovenski superiornosti ni pripravljena storiti ničesar, kadar bi bilo treba v interesu slovenske kulture pogumno povedati svoje stališče. Res je sicer, da v načelu ne odklanja sodelovanja z drugimi kulturnimi središči, vendar jo pri tem zanima v prvi vrsti vprašanje lastnega ugleda.

Nazadnje moram omeniti še zelo obsežni kompleks gospodarskih, gospodarsko organizacijskih in finančnih vprašanj. Priznam, da v teh zadevah ne morem dovolj zanesljivo soditi. Vendar pa ni moj namen, da bi razpravljal o problemih samih, pač pa hočem omeniti samo nekatera stališča, samo nekatera mnenja, ki jih je večkrat slišati, ter mimogrede povedati, kakšen vtis včasih ustvarjajo. Najprej so pred nami teze, češ da bi morale biti investicije v manj razvita področja bolj kontrolirane. Temu se pridružujejo stališča, ki

izjavljajo, da je tisti del narodnega dohodka, ki je na razpolago za lastni gospodarski razvoj, zlasti za obnovo produkcijskih sredstev, premajhen, tako da ni mogoče izkoristiti vseh kapacitet in da torej potrebujejo načela, ki vse to urejajo, nekaj važnih izboljšav.

To, kar je pri takšnih in podobnih razpravljanih škodljivo, nenehne kontrole in ostre kritike potrebno, ni vedno izhodišče samo, kar velja za primere, ko je na dnu v bistvu točna percepcija dejanskega problema. Pač pa moti predvsem občutek, kakor da bi bil pred nami nekakšen tabu, kar se kaže zlasti v načinu razpravljanj. Še mnogo bolj pa so negativne različne simplifikacije in pretiranosti, zlasti še, kadar se združijo s slovensko samozadovoljnostjo in superiornostjo ter postanejo tako ovira za konstruktivno rešitev samih vprašanj.

Podobna pretiranost in simplifikacija sta značilni tudi za nekatere teze, ki posegajo na področje kulture in ki se pojavljajo zlasti takrat, kadar je treba ovreči takšno ali drugačno omalovaževanje ali neprimerno obravnavanje slovenske kulture in njenih potreb. Toda ta pretiranost in simplifikacija se redno družita s tisto kuloarsko, pasivistično in dezorientirano miselnostjo, ki ni sposobna resničnega dejanja.

Naj bo vsakomur jasno, da nisem omenil vsega, kar bi zaslužilo posebne pozornosti. Zato ne mislim, da je ta popis določenih tendenc na Slovenskem popoln in v vsaki podrobnosti res točen. Shematičnost človeka nujno zapelje v nepopolnost in enostranost. Vendar se mi zdi, da so s stališča tistega problema, ki ga tukaj posebej obravnavam, najbolj zoprne, najbolj nadležne in najbolj destruktivne tiste koncepcije, ki jih smemo po vsej pravici označiti z izrazi »samozadovoljnost« in »superiornost«. Njihovo negativnost še posebej potrjuje dejstvo, da se spričo svoje notranje nemoči, dezorientacije in praznote morajo nujno zatekati v razna pretiravanja in nepotrebne absolutizacije.

»Vsakdo najprej v svoji hiši«, pravi Čosić. Toda ta »moja hiša« ni samo »moja« republika. Ta »moja« hiša je vsa Jugoslavija. Ni mogoče govoriti posebej o republikah in o narodih in spet posebej o Jugoslaviji. Vse je Jugoslavija. In zato se moramo pogovoriti tudi o centralizmu, unitarizmu in podobnem. Ti pojavi se Čosiću danes ne zdijo kdo ve kako pomembni in jih proglašajo predvsem za obliko nacionalizma, za posebno manifestacijo srbskega nacionalizma. Mislim, da temu ni čisto tako. Prepričan sem, da nosilci centralizma danes niso samo srbski nacionalisti, kakor tudi centralistične tendence danes niso samo izraz srbskega državotvornega hegemonizma. Centralizem se pojavlja tudi kot praksa in kot ideologija osrednjega birokratskega aparata, in sicer ne le kot izraz njegove težnje po čim preprostejšem in čim bolj razvidnem redu, ki naj bi omogočil kar se da lagodno poslovanje, marveč predvsem kot izraz nedemokratičnega bistva birokratizma kot takega. Zaradi tega so nosilci centralizma lahko tudi takšni birokrati, ki nimajo nobene zveze z velikosrbstvom in ki so po narodnosti n. pr. Slovenci. Ti so centralisti zato, ker so birokrati, oziroma ker so pripadniki osrednje birokracije, ali pa ker so karieri, ki hočejo iz republiške birokracije čim prej napredovati v višjo birokracijo.

Prav tako se centralistične tendence pojavljajo kot posledica določenih dogajanj v gospodarstvu. Tu gre n. pr. za svojevrstno deviacijo naporov, ki hočejo doseči čim večjo gospodarsko ekspanzijo, si ustvariti čim širško prodajno mrežo, si zagotoviti čim večjo rentabilnost in čim bolj ekspeditivno, čim manj

zapleteno poslovanje. Morda so takšne deviacije najbolj vidne pri filmu in v založništvu. V isti meri je treba upoštevati tudi probleme, ki se pojavljajo na manj razvitih področjih in na terenih, kjer je delovna storilnost šibkejša. Tu se nujno uveljavljajo želje po birokratski zaščitenosti, te želje pa so tem intenzivnejše, čim manjša je pripravljenost, da bi z okrepitevijo lastnih naporov premagali lastno nerazvitost. V takih primerih lahko govorimo o birokratsko-centralistični reakciji na naš gospodarski sistem.

Pojavlja pa se centralizem tudi kot ideologija decentralizacije — čeprav se to sliši še tako paradoksalno. V trenutku namreč, ko dobivajo komune v našem družbenem življenju nadvse pomembno mesto in funkcijo, vidimo, kako se porajajo teorije, ki priznavajo praktično samo dvoje institucij: osrednjo oblast in komune. Čeprav ne bi rad pretiraval pomena takšnih teorij, se mi vendarle zdi, da se za vsem tem včasih skrivata svojevrstno zanikanje naroda in svojevrstna varianta velikodržavnih konceptov.

Po vsem tem mislim, da ne smemo ničesar »spregledati«, ničesar ne smemo omalovaževati, kajti negativne tendence, o katerih govorimo, se pojavljajo hkrati, so celo druga od druge odvisne ali vsaj v tesni medsebojni zvezi. Če govori Čosić o sodobnem nesodobnem nacionalizmu, je treba hkrati spregovoriti tudi o nesodobnem sodobnem centralizmu. Na dveh frontah stojimo in le v duhu tega spoznanja je mogoče res dosledno izvršiti geslo »vsakdo najprej v svoji hiši«.

Priznati moram, da težko presodim, kakšna sta resnična teža in pomen negativnih pojavov, o katerih govoriva s Čosićem in proti katerim opredeljujeva svoja stališča. Vendar se mi zdi, da ne segajo preko normale. Spričo določenih zgodovinskih dejstev, spričo sedanjih realnih razmerij menim, da takšni pojavi tako rekoč nujno sodijo k notranji dinamiki našega razvoja, k njegovi notranji problematiki; ali z drugimi besedami: to so takšni pojavi, ki jih smer našega razvoja pravzaprav mora priklicati v življenje, a to le zato, da bi jih odpravila — in tako v resnici ne morejo ograzati te splošne smeri, ki se v negaciji teh pojavov samo krepi in izčiščuje.

III

Kdor danes ne vidi zgodovinskega in družbenega smisla kulturne ustvarjalnosti svojega naroda v socialističnem zблиževanju z vsemi jugoslovanskimi narodi, p o t e m p a t u d i (podčrtal D.P.) z vsemi narodi sveta, je tradicionalni zakotni nacionalist in reakcionar (Čosić).

Kot nekakšno sanacijo perečih problemov predlaga Čosić to, čemur pravi socialistično jugoslovanstvo. Bralcu je na razpolago njegov članek, zato tukaj ne bom posebej opisoval tega pojma, čeprav uporablja Čosić v zadnjem delu svojega odgovora samo še izraz jugoslovanstvo. Dodam naj le, da je v najtesnejši zvezi s tako imenovanim jugoslovanskim kriterijem, o katerem je bilo v naši publicistiki že precej govora.

Najbrž povem samo splošno razumljivo misel, če zapišem, da lahko poleg socialističnega jugoslovanstva govorimo še o socialističnem srbstvu, socialističnem hrvatstvu, socialističnem slovenstvu itd. To pomeni najprej, da jugoslovanstvo v tej zvezi ne more pomeniti prav nikakršne nacionalne opre-

deljenosti in to tem bolj, ker v Jugoslaviji ne živi samo nekaj južnoslovanskih narodov, marveč tudi Italijani, Vlahi, Romuni, Turki, Madžari, Siptarji itd. Če naj ima torej jugoslovanstvo sploh kakšen pomen, mora biti takšno, da je sprejemljivo tudi za vse te nejužnoslovanske državljane in da more zaobjeti tudi njihove interese. Seveda pa moramo dopuščati možnost, da ostane izraz jugoslovanstvo za nekaj časa tudi oblika deklaracije o nacionalni pripadnosti, in sicer tam, kjer se nacionalna zavest še ni mogla dokončno izoblikovati.

Pri tem najbrž ni treba posebej dopovedovati, da gre za bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, za našo posebno, socialistično družbo, za naše posebne socialistične koncepte, za kar vse je ljudstvo Jugoslavije ogromno žrtvovalo in čemur je že neštetokrat izreklo svojo zaupnico. Ukinite ta socializem in ukinili ste Jugoslavijo, ukinili ste bratstvo in enotnost. Ta socializem pa bi prizadeli že, ko bi ga proglašali samo in izključno za jugoslovansko »specialiteto« ali celo za nekakšno tipično balkansko izmišljotino. Prizadeli in začeli bi ga ukinjati, brž ko bi pozabili, da je v svojem bistvu univerzalen, da prestopa in da bo vedno bolj prestopal naše meje. Če je namreč res, da je jugoslovanska socialistična perspektiva ne le jugoslovanska marveč ravno tako tudi socialistična in torej ustrezajoča splošnim tendencam sodobnega družbenega razvoja, splošnim ljudskim, plebejskim interesom, potem je očitno, da se bodo ob našem vzgledu in spričo delovanja splošnih zakonitosti podobni procesi in podobne perspektive pojavljale, uveljavljale in v obliki samostojnih družbenih organizmov zmagovala tudi drugod. In tako bo »naš« socializem zaradi svoje ustvarjalne sposobnosti in zaradi zgodovinskih nujnosti v določeni meri sam »ukinjal« svoje jugoslovanstvo.

Brž ko pa tako gledamo, se moramo ustaviti ob naslednji Čosićevi formulaciji: »jugoslovanstvo — del zgodovinsko neizogibnega procesa integracije sveta in nastajanja socialistične civilizacije na tem planetu«. Govoril sem že o matematično geometrijski, v bistvu birokratski integracijski utopiji. Zdaj se moram k temu problemu vrniti. Najprej bi rad poudaril, da uporablja Čosić formulacijo: »del zgodovinsko neizbežnega procesa« — in to poudarjam, da ne bi kdo namesto »del« bral »stopnja« in tako nenadoma prestopil na pozicije najčistejšega klasičnega jugoslovanskega integralizma. Hkrati pa se mi zdi, da je Čosić jugoslovanstvo nekako izoliral in opazil samo nekatere prvine integracijskega procesa, oziroma posebej poudaril samo nekatere značilnosti, drugim pa posvetil premalo pozornosti. Jugoslovanska socialistična zavest — naj mi Čosić ne zameri, da raje uporabljam ta izraz — sodi res, če lahko tako rečem, med že pričujoče integracijske prvine in realne integracijske procese. Toda takšne prvine niso omejene samo na Jugoslavijo in podobna dogajanja potekajo tudi izven njenih meja. Jugoslavija kot celota in njeni narodi kot samostojni organizmi participirajo na vsesplošnem procesu združevanja, vključeni so in vključujejo se v neko splošno, univerzalno dogajanje. Jugoslovanski narodi so vključeni v dva procesa, njihova usoda je dvosmerna. Ena smer je interno jugoslovanska, druga smer je splošna, evropska, svetovna; to sta dve istočasni smeri, ena druge ne izključuje, opazovati moramo obe, priznavati moramo obe, sicer nujno zdrknemo v enostranost in v enosmerne koncepcije. Če namreč ne priznavamo teh dveh smeri, potem se nam utegne zgoditi, da pozabimo na svetovni značaj integracijskega procesa, da spregledamo njegovo univerzalnost, da gremo mimo tistih njegovih lastnosti, ki jamčijo vsem organizmom in enotam dosledno enakopravnost. Brž ko bi se nam pa to

zgodilo, smo že ustvarili možnost za nesporazume, in sicer predvsem zaradi tega, ker je v takem primeru negacija klasičnega jugoslovanskega integralizma lahko v pretežni meri samo verbalna, ali pa vsaj ni dovolj oprta na realno dogajanje, ostaja bolj želja in izraz dobre volje.

Perspektiva integracije sveta ni samo perspektiva nekakšnega spontanega procesa, ki tako rekoč *via facti* in neopazno uveljavlja vedno nove in nove integracijske elemente. To je tudi pot boja, krvavih spopadov, težkih žrtev, revolucionarnih sprememb in dejanj. Skratka, to je tudi pot izločevanja in diferenciacije. Tudi ta proces je univerzalen, poteka pri nas, poteka v Sovjetski zvezi, poteka po vsem svetu. Zaradi tega se mi zdi še posebej važno, da govorim ravno o jugoslovanski *socialistični* zavesti, o socializmu v Jugoslaviji, o socialistični ureditvi Jugoslavije. Še več, zdi se mi prav tako potrebno, da govorim o naši demokratizaciji, decentralizaciji, načelih samoupravljanja, skratka o zadevah, ki nas ne ločijo samo od kapitalističnega sveta marveč ravno tako tudi od vzhodnega bloka. Če mi torej Jugoslavija res pomeni več kot samo nekakšno od zunanjih dejstev vsiljeno zvezo za obrambo, potem menim, da tistega, kar nas resnično družijo, da svojega spoznanja o pripadnosti k tej naši družbi, da svoje angažiranosti v tem našem svetu ne morem izčrpati in primerno opisati samo z izrazom jugoslovanstvo.

In zdaj o jugoslovanskem kriteriju v kulturi, v umetnosti in literaturi. Tu gre po vsem videzu najprej za tisto iniciativo, ki jo je Čosić predstavil v *Telegramovem* intervjuju, ko je rekel, naj bi založniki v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Skopju tiskali brez recipročnega odnosa absolutno vsako kolikor-toliko vredno knjigo ne glede na to, v katerem jeziku je napisana in kje je nastala.

Upravičenosti te iniciative ni treba dokazovati, vsaj toliko ne, kolikor pomeni negacijo partikularizma, negacijo boleštnosti superiornosti in predstavlja zanesljivo podlago ne samo za medsebojno spoznavanje, marveč za ustvarjalno sodelovanje, za skupno delo. S tem pa vprašanje kriterija še ni rešeno. Za kakšen kriterij sploh gre? Če gre za kriterij, ki naj bi določal estetsko vrednost ali pa zanesljivost znanstvenih hipotez in dognanj, potem je seveda povsem nesmiselno govoriti o nekem posebnem jugoslovanskem kriteriju. V tem primeru je mogoče govoriti samo o splošnih merilih in nič drugega.

Pri tem pa naletimo na svojevrsten problem. Čosić sam govori o delih, ki ne prenesejo večje konkurence in ki se lahko uveljavijo samo v domačem ambijentu — takšnim delom upravičeno ne pripisuje večjega pomena in se upravičeno huduje nad tistimi, ki hočejo takšne proizvode braniti v imenu nacije in nacionalnosti ter na upravičeno kritiko odgovarjajo s povsem neupravičenimi vzkliki o ogroženosti nacionalnih kultur. Toda pomisliti je treba n. pr. na našega Pohlina. Njegovo celotno delo ima svoj pomen in vrednost samo kot poseben slovenski fenomen in je kljub temu tako rekoč nepogrešljiv del naše kulturne rasti. Dositej Obradović gotovo ne doseže Voltaira, pa mu Van Tieghem vendar pravi »jugoslovanski Voltaire«. Takih primerov je nešteto in za vsakega pismenega človeka je jasno, kakšen nauk sledi iz njih.

S tem pa je hkrati načet problem relacije med nacionalnim in splošnim. Ne lastim si nobene originalnosti, če napišem, da dobi neko delo višji, nadnacionalni pomen v trenutku, ko to spričo svoje notranje vrednosti tudi res lahko doseže. Torej: nadnacionalni, splošni pomen, občečloveški pomen. Mi-

slim, da med nacionalnim in splošnim, občečloveškim ne gre postavljati še ene plasti, ne gre postavljati še enega prostora, ne gre postavljati še posebnega jugoslovanskega prostora. Vključevanje v tisti proces, ki mu od Goetheja naprej pravimo svetovna literatura, poteka po direktni poti ne pa šele po posredništvu jugoslovanstva ali jugoslovanskega kriterija. In obratno. Brž ko se neko delo prebije preko nacionalnih »okopov«, brž ko vsebuje splošno človeške vrednote, se pravi brž ko se lahko pojavlja kot pravo umetniško delo, pa postane s tem eo ipso tudi jugoslovanska vrednota, oziroma: samo takšno delo je lahko hkrati tudi dostojen in zanesljiv reprezentant naše, jugoslovanske resničnosti. Verjamem, da so tudi to splošno znane in splošno razumljive zadeve in zato posebej poudarjam, da niso napisane polemično, marveč samo zato, da zavarujem razpravljanje o jugoslovanstvu in o jugoslovanskem kriteriju pred slehernimi nespametnimi in dvomljivimi simplifikacijami.

Vendar pa odpira misel o jugoslovanskem kriteriju še pomembnejše in obsežnejše probleme. Naša specifična situacija, naši posebni socialistični koncepti mečejo na vse pojave svojevrstno luč, postavljajo pred nas nova, čisto posebna, a bistvena, usodna načelna vprašanja, odpirajo nove orientacije in nova obzorja. Zato je n.pr. v naši umetnosti prenehala nadvlada socialističnega realizma. Zato je s področja filozofije začela izginjati dogmatična togost in uveljavljati so se začele nove smeri ali vsaj novi pogledi, dogmatično kazuistiko povsod nadomeščajo ustvarjalno delo, sveže raziskovanje, živa empirija. Čas in položaj zahtevata novo, originalno obravnavo posameznih pojavov, zahtevata nova, originalna stališča, nudita nove motive in snovi, zahtevata nove, originalne stilne postopke in izrazna sredstva. Odkritje teh vprašanj in zavest, da gre pri vsem tem za rezultat naše specifične situacije, sta najbrže med najvažnejšimi vzroki za nastanek teorije o jugoslovanskem kriteriju. Vendar se pri tem ne da ubraniti vtisa, da mu je verjetno botrovala tudi želja, uveljaviti nekatere že izdelane koncepte, jim dati splošno jugoslovanski pomen in jim tako tudi na domačem tlu pomagati do končne zmage. Tega nisem zapisal zato, ker bi bil proti tem konkretnim konceptom, marveč zaradi tistega načela, ki mi narekuje, da se je treba upreti slehernemu dogmatizmu, in ki zahteva svobodno konfrontacijo mnenj ter prirodno selekcijo brez dodeljevanja takšnih epitetrov, ki nekoga favorizirajo, drugega pa potiskajo v ozadje.

Pri tem seveda ne gre pozabiti, da se umetniški izraz in raziskovalna misel danes razvijata lahko samo v območju posameznih nacionalnih kultur, v tistem ritmu in tistih razsežnostih, ki jih te kulture zmorejo in zahtevajo. Zaradi tega se mi samo po sebi umevno zdi, da res ustvarjalno reševanje vprašanj, o katerih sem govoril, ne zavisi samo od spoznanja, da so to naše skupne zadeve, marveč v prvi vrsti od intenzivnosti posameznih nacionalnih kultur, od njihove notranje situacije in dinamike. Jugoslovanski kriterij torej zadeve ne rešuje, vsaj kar zadeva vire inspiracije, intenzivnosti ustvarjalnega napona in kvalitete tega, kar nastaja. Pravico, da to poudarjam posebej, mi dajejo tudi takšni pojavi, ki govorijo o begu izpod »domače« kontrolle. Čeprav je treba priznati, da so v bližnji preteklosti nekatera hrvaška in srbska prizadevanja krepko podprla boj proti kulturnemu birokratizmu na Slovenskem, pa je treba hkrati vedeti, da se zatekajo pod hrvaško in srbsko zaščito tudi povsem nekvalificirane tendence in koncepcije.

Dejstvo jugoslovanske socialistične zavesti je neutajljivo. Prav tako neutajljivo je dejstvo bratstva in enotnosti. Kljub temu pa za ocenjevanje in vrednotenje ne more biti nekega posebnega jugoslovanskega kriterija. To so splošni kriteriji, ki nimajo svoje veljave samo na prostoru Jugoslavije, kakor tudi jugoslovanski socializem ne pomeni samo afirmacije neke posebne jugoslovanske mentalitete, marveč pomeni afirmacijo nekega splošnega kriterija, afirmacijo človeka nasploh, afirmacijo človekovega razuma, njegove ustvarjalnosti in etične volje nasploh. Razumeti je treba tedaj tudi pomen jugoslovanskega dejanja za usodo in bodočnost socializma nasploh. To dejanje je razbilo tisti jekleni obroč izolacije, v kakršnega je Stalin vkoval socializem. Razgnalo je notranjo stagnacijo. Socialistična misel se je vrnila k svojim virom, obnovila je stik z živim dogajanjem in ustvarjalnim snovanjem po vsem svetu, obnovila je svoj stik z vrednotami, ki so se porodile v dolgih stoletjih kulturnega in civilizacijskega vzpona človeštva in brez katerih ni zanesljivega kompasa v bodočnost. Naravi dogajanja in naravi jugoslovanskega dejanja ustreza tedaj predvsem tista kretanja, ki je porojena iz zavesti o tej splošni pomenljivosti in daljnosežnosti.

Ob koncu samo še tole: vem, da je Čosić govoril še o vrsti drugih in nič manj važnih vprašanj. Prav tako vem, da bi bilo treba dodati še marsikatero pojasnilo in marsikatero misel podrobneje opredeliti in bolj natančno utemeljiti. Vendar mislim, da bo še dovolj priložnosti, da si povemo, kar si moramo povedati, a ne zato, da bi si postavljali pogoje, marveč zato, da brez kontrabanda in postranskih računov skupaj gradimo to, kar si vsi želimo, in še posebej zato, da prekličemo tisto samozvano »delitev« del, ki v ne vem čigavem imenu ukazuje: ti samo o svoji republiki, jaz pa predvsem o Jugoslaviji. Dobrici Čosiću pripada zasluga, da je z odkrito in pogumno, čeprav polemično ostro in nekoliko nervozno besedo zasnoval platformo za tak pogovor.

Dušan Pirjevec

RAZGLEDI

PANORAMA SODOBNE GLASBE V LETU 1961

Letošnje leto je dalo v sodobni glasbi neverjetno bogato žetev, ki je dobila svoj zunanji izraz na številnih festivalih — vse češćih mednarodnih forumih za ugotavljanje trenutnega stanja in vrenja v glasbeni umetnosti. Od Beneškega biennala preko Prvega biennala v Zagrebu, rednega festivala SIMC na Dunaju do Pete varšavske jeseni. Poleg tega še izredno pomembna revija sodobne opere v Hamburgu in redni poletni kurzi za sodobno glasbo v Darmstadtu in Donaueschingenu, ki so vezani na majhne festivale, da naštejemo samo nekaj najpomembnejših. Pa tudi na »normalnih« festivalih (Salzburg, Edinburgh itd.) si sodobna glasba utrjuje položaj — letošnji Edinburghski festival je posvetil precejšen del programa Arnoldu Schönbergu.

Vse to priča o ogromnih naporih entuziastov moderne glasbe, da bi vsaj nekoliko zmanjšali usodni prepad med sodobno glasbo in tradicije vajeno publiko, ki noče — pa tudi ne more slediti najdrznejšim poizkusom najmlaj-